

סטודנטים ערבים-פלסטינים בפקולטות ישראליות למשפטים: קריאה ביקורתית של החינוך המשפטי בישראל

ربيع اغبارية - ربيع اغبرية*

חינוך משפטי הוא חינוך פוליטי, אף על פי שלרוב הוא מתיימר לעטות גלימה א-פוליטית.¹ להיבט זה משנה חשיבות בהקשר החינוך המשפטי בישראל, שמהווה חלק בלתי נפרד משימורה ועיצובה של מערכת משפטית הפועלת בצל כיבוש, אפליה ותנאים קולוניאליים מתמשכים.² מאז קום המדינה אפשרו המשפט הישראלי ומוסדותיו השונים את דיכוי המתמשך של החברה הערבית-פלסטינית ככלל וזו שבישראל בפרט, ויתרה מזאת אף נטלו חלק במנגנון דיכוי זה. המשטר הצבאי, הפקעת האדמות המסיבית, מניעת איחוד משפחות פלסטיניות ואפליה שיטתית בחלוקת משאבים הן דוגמאות בודדות למנגנון הדיכוי והאפליה שהמשטר המשפטי הישראלי אפשר ומאפשר עד היום. הפקולטות למשפטים בישראל, המכשירות עורכי דין לעתיד, היוו לאורך השנים חממות שתרמו לעיצוב אותו משטר משפטי ולשימורו.

בהתאם, בפני הסטודנטים הערבים-פלסטינים שעושים את דרכם לפקולטות המשפטים הישראליות ניצב אתגר לא פשוט: להיות סטודנטים במוסד ישראלי שמלמד את דיניה של מערכת משפטית שפועלת עליהם ומאפשרת את כינונו של משטר דכאני, גזעני ומפלה כלפיהם.³ במובן זה, סטודנטים ערבים למשפטים עומדים בפני מורכבות ייחודית שמעצימה את המורכבות והאתגרים הניצבים בפני סטודנטים ערבים באוניברסיטאות הישראליות ככלל. מסה זו מבקשת לשפוך אור על צמתים קונפליקטואליים שבהם ניצבים סטודנטים ערבים למשפטים בישראל תוך התמקדות בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב כמשל. באמצעות תנועה בין האישי לפוליטי, בין המרחב האוניברסיטאי לתכנים האקדמיים ובין המשפט לחינוך המשפטי בישראל, אבקש להצביע על המתחים האינהרנטיים המלווים את לימודי המשפטים בישראל מנקודת מבטו של סטודנט ערבי-פלסטיני. פקולטות למשפטים והחינוך המשפטי בישראל כרוכים בקונפליקטים פוליטיים ייחודיים ובדיסוננסים יום-יומיים, שמציבים את הסטודנט הערבי-פלסטיני במלכוד מתמשך המאלץ אותו לנוע בין שני קצוות: מצד אחד, אימוץ המסגרת החינוכית והמשפטית הישראלית והשתלבות בתוכה תוך קבלת גבולותיה; מצד שני, פיתוח ביקורתיות כלפי המוסד החינוכי והמשפטי, אתגור גבולות השיח בו, פיתוח מרחבים עצמאיים ופנייה למקורות ידע חלופיים. עם זאת, אפשרות התנועה של הסטודנטים בין הקצוות אינה סימטרית כלל. המציאות הכלכלית והפוליטית והעובדה כי אותם סטודנטים הם חלק מהמערכת החינוכית הקיימת ומשכך מחויבים לעמוד בדרישותיה ולבחור מתוך

* תודה לעורכי הכרך, יששכר רוזן-צבי והילה שמיר, שהדיון עימם הצמיח וחיידר את הרעיונות המופיעים במסה זו. תודה לנסרין אעלימי-קבהה, אלאא חאג' יחיא, אלון חספר, מאיסאנה מוראני וענת מטר שתרמו מהידע ומהניסיון שלהם בהיבטים שונים במהלך כתיבת מסה זו. תודה מיוחדת לרבים מהסטודנטים הערבים בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ששיתפו אותי בחוויותיהם ובמחשבותיהם. האמור במסה זו הוא על דעת הכותב בלבד.

תכניה, מטות את הכף לעבר הקצה הראשון תוך הפיכת הקצה השני ליעד שמחוץ לתוכנית הלימודים. דהיינו, האפשרות של הסטודנטים לפתח אפיקים אלטרנטיביים על פני היטמעות במסגרת החינוכית הקיימת הופכת למאתגרת לאין ערוך ולעיתים אף בלתי מעשית.

מנגד, "מסלול ההיטמעות", שעל פניו מאופיין בשוויון הזדמנויות בין הסטודנטים וההצלחה בו תלויה לכאורה ברצונו של הסטודנט ובמידת השקעתו, כרוך הלכה למעשה בהתמודדות עם חסמים שפתיים, פוליטיים, חברתיים וכלכליים מוגברים עבור הסטודנט הערבי. חסמים אלו שוזרים בסטודנט הערבי תחושת זרות וניכור כלפי המוסד האקדמי, המרחב, התכנים הלימודיים, היעדים המקצועיים והסביבה החברתית ומערימים קושי על התמודדות שווה בין הסטודנטים.⁴ כך, מוצא עצמו הסטודנט הערבי מוקף בחסמים מבניים המנציחים את ההיררכיה בין הסטודנטים ולפיכך גם את "ההיררכיות שעתידות לבוא", בהשאלה ממונחיו של קנדי.⁵

על מנת להבין את צמיחתן של היררכיות אלו, נדרש להקדיש תשומת לב מיוחדת לשנת הלימודים הראשונה.⁶ במישור האקדמי, שנה זו היא השנה המאתגרת ביותר במסלול הלימודים המשפטי. במהלכה מתמודדים הסטודנטים לראשונה עם טקסטים וחומרים משפטיים ומגבשים את תפיסת עולמם ודמותם המשפטית הראשונית. הסטודנטים רוכשים ז'רגון משפטי ומתנסים בהטמעת מונחים משפטיים אל תוך הלסקיקון הטבעי שלהם. לציוני הסטודנטים בשנה זו יש השפעה רבה גם על יתר שנות לימודיהם ועל אפשרות השתלבותם במסגרות שונות כגון כתבי עת, קליניקות, עוזרי מחקר ועוד, שמהוות פלטפורמות להתקדמות אקדמית ועשויות אף להיות בעלות השפעה רבה על אפיקי הקריירה המקצועית.

עבור הסטודנט הערבי שנה זו מאתגרת שבעתיים; מלבד ההתמודדות עם חסם שפתי מוגבר בשל ייחודיות הז'רגון והשפה המשפטית (שכשלעצמם מהווים מכשול משמעותי שאין לזלזל בו), הלימודים האקדמיים מהווים לרוב נקודת מפגש ראשונה של הסטודנטים הערבים-פלסטינים עם יהודים ישראלים, וכמו כן במרבית המקרים מתלווה ללימודים האקדמיים מעבר מעיר או מסביבה ערבית לסביבה ישראלית.⁷ חוויה זו כרוכה במהותה בתחושת זרות, שמתעצמת נוכח אקלים פוליטי וחברתי עיון המושפע מיחסי יהודים-ערבים במדינה.

המפגש בין הסטודנט הפלסטיני למרחב האוניברסיטאי הישראלי מעצים אף הוא תחושות אלו. המרחב הוא כלי מעצב ומכונן תודעה; הוא מבנה ומבונה בהתאם לתפיסות אידיאולוגיות שונות ומשמש מדיום שדרכו הסובייקטים חווים את מציאותם הפוליטית והחברתית. לרוב, השפעתו של המרחב אינה גלויה לעין אף למשתמשים עצמם השוהים בו. לא בכדי זכה המרחב לתשומת לב אינטלקטואלית ומחקרית רחבת היקף, ובכלל זה ניכרת עלייתן המתמשכת של גישות הרואות בו שדה מחקרית שניתן דרכו, ובאמצעות חוויות הסובייקטים בו, לפצח ולחשוף יחסי כוח חברתיים ופוליטיים העלולים להיות סמויים מן העין.⁸

ובכן, הקמפוס האקדמי ככלל, וזה הישראלי בפרט, מהווה זירה חשובה לבחינת שאלות בנושא מרחב ויחסי כוח חברתיים. הקמפוס האוניברסיטאי הישראלי מציב באופן קבוע את הסטודנט הפלסטיני בפני קונפליקטים לאומיים בהיותו מגלם בחובו את הפרויקט הציוני. לא אחת עשוי הקמפוס הישראלי ליצור בקרב הסטודנט הפלסטיני תחושות של ניכור, עוינות, זרות והדרה.⁹ אוניברסיטת תל-אביב היא דוגמה בולטת לכך: הקמפוס האוניברסיטאי הנוכחי, שהחל להתרחב עם השלמת בנייתו של בניין טרובוביץ' למשפטים בשנת 1961,¹⁰ נבנה למעשה על אדמותיו של הכפר הפלסטיני אלשיח' מונס. הבניין היחיד שנותר מהכפר נהרס חלקית אף הוא והוסב למועדון הסגל האקדמי, גן אירועים ומסעדה.¹¹

באמצעות בנייה ותכנון מרחבי, מטשטשת ומוחקת האוניברסיטה את ההיסטוריה הפלסטינית של המקום ומחליפה אותה ב"מרחב מולאם" המותאם לאידאולוגיה הציונית, שבמסגרתה מעלים הקמפוס אף את השפה והנראות הערבית מתוכו.¹² הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב מבליטה ניגודיות זו באופן מיוחד, הן בשל הסמליות הבולטת במרחבה והן בשל הציפייה הרווחת כי פקולטה למשפטים תהווה מעוז זכויות ותנהיג מדיניות רגישה ביתר שאת לכלל הסטודנטים. כך למשל, השפה הערבית נעדרת מהשילוט בחזית בניין הפקולטה למשפטים ומן החלל הפנימי; באולם הכניסה קל להבחין בהכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם ומולה בהמשך הקיר בתמונות שנתלו "לזכר חללי הפקולטה"; מימין לכניסה תלויה לאורכו של קיר המדרגות "מגילת העצמאות" ומפצירה בעובר ושב לזכור כי על אדמות אלו ממש הוקמה "מדינה יהודית בארץ ישראל, היא מדינת ישראל". חלל הפקולטה, שנתפס כניטרלי למדי עבור הסטודנט הישראלי, מציב את הסטודנט הערבי-פלסטיני בעמדת זרות וניכור באופן יום-יומי. אף טקסי הפקולטה עצמם מקפידים להדגיש התנגשות זו בין זהות הסטודנט הערבי-פלסטיני לזהות המוסד האקדמי, באמצעות הבלטת הסמליות הישראלית-לאומית בהם. המשפט המבוסס שנערך מדי שנה בשנה בפקולטה מוקדש "לזכר תלמידי הפקולטה אשר נפלו במערכות ישראל ובאירועי טרור"; טקס חלוקת תעודות הבוגרים נחתם בדרך כלל בשירת ההמנון הלאומי ודגלי המדינה מוצבים באולמות מרבית הכנסים והאירועים האקדמיים.¹³ התנגשות זו מוצאת ביטוי גם בלוח השנה האקדמית שעל פיו מתנהלת האוניברסיטה, שמבטא סמליות דתית ולאומית וכופה על סטודנטים ערבים להתנהל על פי מפתח זמן יהודי-ישראלי, מבלי להכיר בחגים או במועדים לא יהודיים.¹⁴

במישור הסביבה החברתית, עובדת היותם של הסטודנטים הערבים-פלסטינים מיעוט בתוך קבוצה הומוגנית למדי של סטודנטים ישראלים הבוגרים מהם ככלל בכמה שנים,¹⁵ מגבירה תחושות אלו ומוכיחה במהרה ליצירת יחסי כוחות ברורים בין הסטודנטים. הרוב הישראלי מגדיר, ללא צורך באקט פוזיטיבי, את גבולות הביטוי הפוליטי הלגיטימי ומצפה מהסטודנט הערבי-פלסטיני שיקבל על עצמו את הישראליות, שעמדותיו יתיישבו בתוך גבולות אלו וכי ינהג לפי המודל ה"ערבי-ישראלי".¹⁶ זאת ועוד, הסטודנטים הערבים-פלסטינים מוצאים עצמם לא אחת ניצבים בפני מיקרו-אגרסיביות (microaggressions)¹⁷ והפגנת בורות, ספק משעשעת ספק פושעת, מצידם של סטודנטים ישראלים, המתבטאת בהערות, בשאלות או בהתנהגויות גזעניות.¹⁸ יש לציין בהקשר זה כי רבים מהסטודנטים הישראלים טועים להניח כי סטודנטים ערבים-פלסטינים בפקולטה התקבלו ללימודים על סמך תוכניות העדפה מתקנת. על רקע זה נרקמים היחסים החברתיים השבריריים בין הסטודנטים בשנתם הראשונה ללימודים, וברי כי תקופות של מתיחות פוליטית יתרה עשויות לנפץ יחסים אלו או להשפיע עליהם.¹⁹

דינמיקה חברתית זו תורמת לכך שהסטודנט הערבי יהסס או יימנע במקרים רבים מלהביע דעתו או ליוזם אינטראקציות עם הסטודנטים הישראלים, יחדל מהשתתפות אקטיבית בשיעורים ולעיתים אף ייעדר מהם. ריחוק זה מציב משוכה נוספת אף בין המרצים ובין הסטודנטים הערבים-פלסטינים ומצמצם את האפשרות שיפנו לסגל ההוראה לעזרה או ישתלבו בהמשך כעוזרי מחקר או הוראה. כמו כן, בשנת הלימודים הראשונה יוצרים הסטודנטים קבוצות למידה בלתי פורמליות ולרוב הסטודנטים הערבים אינם משתלבים בהן ועל כן מוצאים עצמם מודרים ממעגלי שיתוף מידע בין-אישיים, וכן נבצר מהם להשתתף בתהליך למידה שיתופי ותחרותי עם חבריהם היהודים לכיתה. ואילו הסטודנטים הישראלים ככלל אדישים, במקרה הטוב, לקיומם של תנאים אלו ולהשפעתם על הסטודנט הערבי.²⁰

מצב זה מקבע כאמור היררכיה ברורה בין הסטודנטים שמשקפת את עצמה גם בשנים מתקדמות יותר. ובכן, אין זה סוד כי ממוצע הציונים של הסטודנטים הערבים בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב למשל, בשנה הראשונה בפרט, נמוך משמעותית ממוצע ציוני חבריהם היהודים לכיתה.²¹ כמו כן, מספר מצטייני הדיקאן הערבים, בכל שנות הלימודים, הוא ככלל אפסי.²² זאת ועוד, קל לזהות כי מספרם של הסטודנטים הערבים המשמשים כעוזרי מחקר במהלך שנות לימודיהם, עוזרי הוראה או חברים בכתבי עת נמוך לאין שיעור ממספרם היחסי בפקולטה, ולעיתים אף אפסי.²³ היררכיות אלו יוצרות תקרת זכוכית שמנציחה את עצמה ומשפיעה, בין היתר, על סיכוייהם של הסטודנטים הערבים בהתמודדות על מקומות התמחות ובהמשך גם בשוק העבודה.²⁴ זאת ועוד, הייצוג הנעדר כמעט לחלוטין של מרצים,²⁵ עוזרי הוראה ועוזרי כתבי עת ערבים, מעבה תקרת זכוכית זו ומקשה על פריצתה.

בהקשר זה ראוי לציין כי בשנים האחרונות החלה הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב להשקיע מאמצים ותקציבים להתמודדות עם חסמים מסוימים הניצבים בפני הסטודנטים הערבים, כגון הצעת קורס ייעודי טרום שנת הלימודים הראשונה עבור סטודנטים ששפת אימם אינה עברית; הענקת מלגות ייחודיות עבור סטודנטים ערבים ועוד. קו פעילות זה של הפקולטה עשוי להקל במידה מסוימת את התמודדותו של הסטודנט הערבי עם חלק מהחסמים העומדים בדרכו,²⁶ אולם אין הוא יכול לספק מענה לבעיות עומק כאמור שנובעות מהתנגשות בין הזהות הערבית-פלסטינית של הסטודנטים עם הזהות הישראלית-ציונית של הסביבה החברתית, המוסד האקדמי ותכניו. מבנה ותוכן הלימודים המשפטיים עצמם מעצימים ניגודיות זו דווקא על ידי טשטוש הקו המחבר בין המשפטי לפוליטי. קנדי מצביע במאמרו על תהליך הלמידה המלווה סטודנטים למשפטים, שבמסגרתו רוכשים הסטודנטים מיומנויות משפטיות תוך מיסטיפיקציה של ההקשר המשפטי הרחב, פרגמנטציה של המקרים המשפטיים והתמקדות בקיומו לכאורה של "היגיון משפטי" מארגן. תהליך זה בולם, על פי קנדי, התפתחות ראייה ביקורתית כוללת בקרב הסטודנטים באשר לתפקידו של המשפט והאופן שבו הוא פועל.²⁷

ובכן, ניכר כי תוכניות הלימודים בפקולטות למשפטים בישראל נוהגות במידה רבה על פי אותו היגיון גם היום, בפרט בכל הנוגע ליחסו של המשפט כלפי החברה הערבית-פלסטינית. אף על פי שחומרי לימוד ופסקי דין רבים הנוגעים באופן ישיר לסוגיה הישראלית-פלסטינית נלמדים בקורסים השונים, היעדרו של קו מחבר ביניהם בולט במיוחד. ההנמקה המשפטית של פסקי הדין והמחלוקות בין השופטים מנותחות בשיעורים באופן מדוקדק, אך נדמה כי שאלת תפקיד המשפט ויחסו לחברה הפלסטינית נעדרת לרוב מהדיון ומחלפת בשאלה משפטית גרידא. הפסיקה הופכת לאוסף של סוגיות משפטיות מופשטות שבמרכזן ניצב ההיגיון המשפטי שדוחק את ההקשר הפוליטי וההיסטורי הרחב אל מחוץ לאולמות הלימוד. כך למשל, ניתן ללמוד רבות על מנגנון ההפקעה המשפטי מבלי להבחין מי הן האוכלוסיות שנפגעות ממנגנון זה וניתן ללמוד על ההצדקות להטלת מס וייעודיו מבלי לעמוד על חלוקתו בחברה וכן הלאה. מצב זה בולם כאמור התפתחות ראייה ביקורתית כלפי תפקיד המשפט והשחקנים המשפטיים, שאליהם עתידים רבים מהסטודנטים להצטרף, ביצירת היררכיות ועוולות בחברה ובהנצחתן.

יתירה מזאת, אף בקורסים שבהם ניתן לזהות עיסוק ביקורתי בסוגיות בעלות גרעין פוליטי, המסגור המשפטי של סוגיות אלו מפתח שיח שמקבל את גבולות והנחות היסוד של המשטר המשפטי הישראלי ואינו מעמידם לבחינה ביקורתית. הישענות הלימודים האקדמיים על מצע אידיאולוגי שמקבל את הרעיון הציוני של מדינה יהודית-דמוקרטית וכמעט שאינו מערער עליו, מונע התבוננות במשפט הישראלי מזווית הרואה בו, כמשטר משפטי כולל, חלק אינטגרלי מהבעיה. תיחום השיח

המשפטי בגבולות השיח הציוני ומסגור הקונפליקטים הפוליטיים בשפת זכויות אוניברסלית ובמסגרת שיח האזרחות הישראלית,²⁸ כופה על הסטודנט הערבי-פלסטיני לחשוב על עצמו ועל הקהילה הפוליטית שאליה הוא משתייך דרך הפרגמנטציה המשפטית והפוליטית שנכפתה על העם הפלסטיני, דהיינו, על החברה הערבית-פלסטינית בישראל במנותק מזו שבגדה המערבית, וזו בתורה במנותק מזו שברצועת עזה וברושלים וכן הלאה. בדומה, ההתייחסות לכיבוש הישראלי לעולם תישמע בהקשר של כיבוש 1967, להבדיל מכיבוש 1948, ומכאן שהשיח המתפתח על בסיס זה, ביקורתי ככל שיהיה, נכשל בהמשגת חווייתו ומציאותו של הסטודנט הערבי-פלסטיני. במוכן זה, החינוך המשפטי בישראל תורם להעמקת ה"קולוניזציה של השכל" (colonization of the mind)²⁹ חלף הנגשת כלים אפיסטמולוגיים המאפשרים תהליך ה"קולוניזציה" שלה.

ביטוי נוסף לאמור משתקף בהיקף התכנים הלימודיים הנוגעים למערכת המשפט הצבאי המוחלט בגדה המערבית. במהלך לימודיו הסטודנט למשפטים אינו לומד להכיר לעומק את מבנה מערכת המשפט הצבאי ואת דיניה, הוא אינו נדרש לשאלות בנוגע להשפעתה של מערכת זו על החברה הפלסטינית או הישראלית, למעשה, היתקלותו של הסטודנט בעצם קיומה המשפטי מוגבל לרוב לנקודת המבט של פסיקות בית המשפט העליון הנכללות בקורסים בודדים שמרביתם אינם קורסי חובה. כך הופכת המערכת המשפטית שהמדינה מחילה על מיליוני אנשים פלסטינים לתחום עניין וולונטרי עבור הסטודנט למשפטים בישראל, באופן שניתן להבין כיצירת "משטרי בורות" (Regimes of ignorance).³⁰

מבנה הלימודים, תוכני הלימודים, הסביבה החברתית והמרחב האוניברסיטאי כרוכים אפוא בדיסוננסים ובקונפליקטים, השקופים עבור מרביתם המכרעת של הסטודנטים הישראלים, אך המציבים את הסטודנטים הערבים-פלסטינים במצב לימינלי מתמשך: מצד אחד, אין הם יכולים להשתלב באופן מלא ושווה במערכת החינוכית והמשפטית הקיימת ומצד שני אין באפשרותם לוותר על השתלבות זו מלכתחילה או לפנות לאפיקי חינוך משפטי חלופי. על כן, היותו של הסטודנט הערבי-פלסטיני חלק מהמערכת החינוכית הקיימת מטה את הכף לעבר השתלבות במבנה הקיים, על ההיררכיות הכרוכות בו.

עם זאת, הסטודנטים עשויים לפתח דרכי התמודדות שונות עם מצב זה. לעיתים, דווקא קיומם של דיסוננסים והיררכיות אלו, כמו גם הפער בין המציאות שאותה הסטודנטים הערבים מכירים וחווים לבין ההמשגה המשפטית המוצעת להם בלימודים, מובילים חלק מהסטודנטים לפתח מודעות וביקורתיות כלפי הלימודים וכלפי המקצוע המשפטי לצד ניסיון לפנות למקורות ידע אלטרנטיביים ופיתוח מרחבים עצמאיים שיצמצמו את הדיסוננסים הקיימים.³¹ בעוד שחלק מהסטודנטים יראו בלימודי המשפטים לעולם פוליטיים, חלק אחר יאמינו שדרכם ל"הצלחה מקצועית" טמונה בדה-פוליטיזציה של עצמם, הלימודים והמקצוע המשפטי לצד ניסיון השתלבות בתוך המערכת החינוכית והמשפטית הקיימת ללא ערעור עליה ולעיתים אף תוך ויתור על זהותם הפלסטינית. אחרים יעדיפו לראות בלימודי המשפטים לימודים לקראת הכשרתם כעורכי דין ותו לו, ולרוב ימצאו דווקא בשוק הפרטי מפלט מקונפליקטים פוליטיים-לאומיים בוטים.

כך או כך, כל עוד החינוך המשפטי בישראל אינו מחולל שינוי עומק המתחיל בהכרה בתפקידו ובאחריותו ביצירת העוול כלפי החברה הפלסטינית ובהנצחתו, הקונפליקטים והדיסוננסים שהוא מייצר ימשיכו ללוות אותו ואת הסטודנטים הערבים-פלסטינים המתפקדים בשערו.

הערות

- 1 ראו למשל Duncan Kennedy, *Legal Education as Training for Hierarchy, in THE POLITICS OF LAW: A PROGRESSIVE CRITIQUE* (3rd edition, David Kairys ed., 1982) (להלן: קנדי).
- 2 על ההיבטים הקולוניאליים במשפט הישראלי ראו חסן ג'בארין "הנכבה, המשפט והנאמנות: הרגע ההובסיאני של הפלסטינים בישראל" תיאוריה וביקורת 42, 13 (2014) (להלן: ג'בארין "הנכבה, המשפט והנאמנות").
- 3 דריק בל מתאר היטב אתגר דומה עבור סטודנטים שחורים למשפטים בארה"ב: "The deep concern of many contemporary black law students is quite like that of the great Abolitionist, Harriet Tubman. Like her, they have "crossed the line" not from slavery in the South to freedom in the North, but from a life experience rich in revelation about the supportive role of law in racism, to a decision to become students of that law. The impact of their decision triggers ambivalence so emotionally disorienting that [...] many black students enter and all too many graduate from white law schools as strangers in a strange land."
- 4 ראו Derrick A. Bell, *Black Students in White Law Schools: The Ordeal and the Opportunity*, 2 U. TOL. L. REV. 539 (1970). יש לציין כי על אף היתכנותם של מאפיינים רבים משותפים בין סטודנטים שחורים למשפטים בארה"ב ובין סטודנטים ערבים-פלסטינים בישראל, אין לגזור גזירה שווה בין שני מצבים אלו ודרכי ההתמודדות איתם. לכתיבה העוסקת ביחס שבין החינוך המשפטי בארה"ב ובין סטודנטים שחורים, ראו גם Michael Katz, *Black Law Students in White Law Schools: Law in a Changing Society*, 2 U. TOL. L. REV. 539 (1970) J. Otis Cochran, *The Law Schools' Programmatic Approach*; Brian Owsley, *Black Ivy: An African-American; to Black Students*, 17 HOWARD L. J. 358 (1973) *Perspective on Law Schools*, 28 COLUM. HUM. RTS. L. REV. 501 (1997).
- 5 דוגמה לאמור, ניתן למצוא בתיאור חווייתה של סטודנטית למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים: "... גם ס' סיפרה על הרגשת זרות בכיתות המשפטים. מדבריה נשמע שחווית הזרות בתוך הכיתה כוללנית; היא נובעת מהחומר הנלמד, מהרגשת זרות כלפי הסטודנטים הישראליים 'אשר רובם שואפים לקריירה במשרדי הממשלה או במוסדות רשמיים אחרים', ואף מהרגשת זרות כלפי הסטודנטים הפלסטינים 'אשר מקבלים את המידע בלי רפלקציה ובלי ביקורת'. היא מספרת כי להבדיל מהתבלטותה בתיכון, באוניברסיטה לא הצליחה להצטיין בגלל ניכור מהחומר הנלמד: 'נושא המשפטים הוא בסופו של דבר מאד פוליטי, והרבה פעמים הרגשתי לבד, לא הייתי כל כך קיימת בכיתה'. כדוגמה להרגשת זרות מחומר הלימוד, ס' מספרת אנקדוטה על סטודנטית חיילת אשר למדה עמה בקורס משפט בין-לאומי: 'היא לוקחת את המשפט הבין-לאומי על מנת להצדיק פשעים, וזה מאד צורם שהיא עושה זאת כשהיא לבושה במדי צבא, אולם זה לא רק אנשים בודדים אלא כל הממסד'."
- 6 ראו יארה סעדי ייצוגי החוויה המרחבית בקמפוס הר הצופים בשיח סטודנטים פלסטינים 37-38 (עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים – הפקולטה למדעי החברה, 2015) (להלן: סעדי).
- 7 קנדי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 64.
- 8 כמובן, ההיררכיות שצומחות בין הסטודנטים הערבים לסטודנטים היהודים בפקולטות למשפטים מושפעות ומונעות מהיררכיות ומהאפליה הקיימות במערכת החינוך הטרנס-אקדמית.
- 9 להרחבה על המפגש בין סטודנטים ערבים-פלסטינים לסטודנטים ישראלים באקדמיה, ראו Daphna Golan & Nadera Shalhoub-Kevorkian, *Community-Engaged Courses in a Conflict Zone: A Case Study of the Israeli Academic Corpus*, 11 J. PEACE EDUC. 181 (2014).
- 10 בולטים במיוחד בהקשר זה כתביהם של מישל פוקו והנרי לפבר. ראו MICHEL FOUCAULT, *DISCIPLINE AND PUNISH: THE BIRTH OF THE PRISON* (1977); HENRI LEFEBVRE, *THE PRODUCTION OF SPACE* (1991).

- 9 להרחבה בנושא השפעת המרחב האוניברסיטאי על חוויותיהם של סטודנטים פלסטינים, בקמפוס הר הצופים בפרט, ראו סעדי, לעיל ה"ש 4.
- 10 צמיחת אוניברסיטת תל-אביב ולימודי המשפטים בבית הספר הגבוה למשפט וכלכלה, חורגים מהיקף הדיון במסה זו.
- 11 להרחבה על ההיסטוריה של הכפר אלשיח' מונס והקמת אוניברסיטת תל-אביב על אדמותיו, ראו עמר אע'באריה "זוכרות את אלשיח' מונס" זוכרות (2008). על היעדר התייחסות להיסטוריה הפלסטינית של הכפר והבית שהוסב לשמש כמועדון הסגל האקדמי במרחב האוניברסיטאי, ראו אסתר זנדברג "ההיסטוריה של הבית הירוק" הארץ 15.11.2003 1.924151 www.haaretz.co.il/1.924151. כעבור יותר מעשור מפרסום הכתבה ומהפניה המתוארת בה, האוניברסיטה טרם הכירה בהיסטוריה הפלסטינית של המקום, ראו למשל תיאור הבית הירוק באתר האינטרנט של מועדון הסגל האקדמי: www.tau.ac.il/facultyclub
- 12 ראו מוחמד אמארה, סמדר דוניצה-שמידט ועבר אלרחמן מרעי "השפה הערבית באקדמיה בישראל: ההיעדרות ההיסטורית, האתגרים בהווה, הסיכויים לעתיד" (2016); ת'אאר אבו ראס ויעל מעין "נוכחות נפקדות: הקמפוס הישראלי ויחסו אל השפה והתרבות הערבית – תמונת מצב" (2014) (להלן: "נוכחות נפקדות"). בהקשר זה, יצוין כי הכותב נתקל בסמוך לסיום לימודיו באיסור על דיבור בשפה הערבית שהונהג במוקד הטלפוני של האוניברסיטה במשך כחודשיים. ראו ירדן סקופ "אוניברסיטת תל-אביב אסרה על עובדות ערביות במוקד הטלפוני לדבר ערבית" הארץ 16.2.2016 16.2.2016 goo.gl/7L8FN1. כעבור יממה מחשיפת הנושא בעיתונות, חזרה בה האוניברסיטה מהאיסור. ירדן סקופ "אוניברסיטת תל-אביב חזרת בה: עובדי המוקד הטלפוני יוכלו לדבר בערבית" הארץ 17.2.2016 goo.gl/R1s3sH.
- 13 ס' 2א(3) לחוק הדגל, הסמל והמנון המדינה, התש"ט-1949, קובע חובה להניף את דגל המדינה "על בנין המינהלה של המוסדות להשכלה גבוהה". הוראה זו אינה מחייבת הצבת דגלי המדינה או השמעת ההמנון בטקסים או בכנסים אקדמיים. ואכן, הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, למשל, נמנעה בשנים האחרונות מלנגן את ההמנון בטקסי הענקת תארים. ירדן סקופ וברק רביד "מתקפה על האוניברסיטה העברית, שנמנעת מלנגן את התקווה בטקס הענקת תארים" הארץ 18.05.2017 18.05.2017 goo.gl/3oZwo9.
- 14 יצוין כי האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת חיפה החלו להתייחס לאחרונה בלוח השנה האקדמית לחגים המוסלמיים, הדרוזיים והנוצריים, וחלקם הוכרו כימי חופשה רשמיים. להשוואה בין האוניברסיטאות ראו "נוכחות נפקדות", לעיל ה"ש 12, בעמ' 21.
- 15 יצוין כי האמור במסה זו עשוי להיות רלוונטי באופן חלקי לקבוצות סטודנטים אחרות שסובלות מדיכוי וקיפוח בתוך החברה הישראלית עצמה, כגון סטודנטים המשתייכים לעדה האתיופית, סטודנטים מזרחים ועוד, אולם נושא זה חורג מהיקף מסה זו.
- 16 מודל זה מבוסס על זהות ערבית-תרבותית שאינה מערערת על האידיאולוגיה והערכים הציוניים ומתנערת מזיקה לזהות לאומית-פלסטינית. לניתוח העומד בהרחבה על מודל זה כמודל אזרחי שמציב פסק דין קעראן בפני האזרחים הפלסטינים להכללתם בתוך ה"ישראליות", ראו חסן ג'בארין "ישראליות הצופה פני עתיד" של הערבים לפי זמן יהודי-ציוני, במרחב בלי זמן פלסטיני" משפט וממשל 53 (2001).
- 17 מונח שהטמיע צ'סטר פירס, פרופסור לפסיכיאטריה וחינוך בהרווארד, בשנת 1969 בהתייחסו לצורות ההשפלה היום-יומיות שאנשים שחורים חווים. בהמשך כתביו משנות ה-90, תיאר פירס את המונח באופן הבא:

"Probably the most grievous of offensive mechanisms spewed at victims of racism and sexism are microaggressions. These are subtle, innocuous, preconscious, or unconscious degradations, and putdowns, often kinetic but capable of being verbal and/or kinetic. In and of itself a microaggression may seem harmless, but the cumulative burden of a lifetime of microaggressions can theoretically contribute to diminished mortality, augmented morbidity, and flattened confidence."

- Tara J. Yosso et. al., *Critical Race Theory, Racial Microaggressions, and Campus Racial*
Climate for Latina/o Undergraduates, 79 HARV. EDUC. REV. 659 (2009) וההפניות שם.
- 18 במסגרת שאלון שערך הכותב בקרב סטודנטים ערבים מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, העידו הסטודנטים כי נתקלו לאורך לימודיהם בהערות שונות ומגוונות מצידם של סטודנטים ישראלים. כך למשל, חלק ניכר מהסטודנטים העידו כי נתקלו בהערות או בשאלות הקשורות לשיוכם הרתי: "עיניים ירוקות ומהצפון, את בטח נוצרייה"; "אתה בטח לא ערבי, אתה דרוזי"; "את מדברת ערבית נוצרית או ערבית מוסלמית?"; "אתם לומדים נוצרים ומוסלמים בנפרד נכון?"; "את מאורסת, נכון? אבל למה, את נוצרייה, לא?". חלק אחר העידו כי נתקלו בהערות הקשורות להטבות שהסטודנטים מקבלים לכאורה בשל היותם ערבים: "אתם מקבלים 10 נקודות בוגוס בכל עבודה ובכל מבחן בגלל העדפה מתקנת, אז מי שמקבל מכס 90 הוא בעצם קיבל 80, נכון?"; "היא התקבלה [למערכת כתב העת] ואני לא רק כי היא ביקשה שיעשו העדפה מתקנת". בין יתר ההערות, ניתן לזהות הערות אוריינטליסטיות המאפיינות את הסטודנטים הערבים כ"אקזוטיים": "איזה מבטא אקזוטי"; "וואי איזה מראה אקזוטי".
- 19 כך, למשל, במסגרת המלחמה על עזה בשנים 2012 ו-2014, נעדרו חלק ניכר מהסטודנטים הישראלים מהלימודים בשל התגייסותם לשירות מילואים בצבא. מעורבותה של האוכלוסייה הסטודנטית הישראלית בצבא מטשטשת את הגבול בין האזרחי לצבאי, ומזינה את יחסי הסטודנטים הפלסטינים והישראלים במתח מוגבר שמוביל תדירות לעוינות הדדית. בהקשר זה, יצוין כי מעורבותה של האוניברסיטה ותמיכתה במלחמות אלו מעצימה אף היא את העוינות והזרות של הסטודנט הפלסטיני בתוך המוסד האקדמי. אוניברסיטת תל-אביב הכריזה במהלך המלחמה על עזה בשנת 2014 כי "תעניק מלגות השתתפות בשכר לימוד לסטודנטים המגויסים במסגרת מבצע 'צוק איתן'" www.tau.ac.il/news/scholarship-tzuk-eitan. כמו כן, בהודעה אחרת שהופצה בין היתר לסטודנטים באוניברסיטה וחתומה על ידי נשיא, רקטור ומנכ"ל האוניברסיטה נכתב כי "אוניברסיטת תל-אביב מחבבת ומחזקת את כל כוחות הביטחון הפועלים להשיב את השקט והביטחון לישראל, ובהם את תלמידיה ועובדיה שגויסו למילואים. אוניברסיטת תל-אביב מוקיעה ומגנה בכל תוקף התבטאויות פוגעניות וקיצוניות, שמופצות בימים אלה ברשתות החברתיות שמקומן לא יכירם בשיח הציבורי. האוניברסיטה תפעל על פי תקנוני המשמעת החלים על סטודנטים ועובדים בכל מקרה של הפרה". הודעות האוניברסיטה עוררו ביקורת בקרב אנשי אקדמיה מסוימים, ראו, "על מה האקדמיה צריכה להילחם" הארץ www.haaretz.com/1.3221022 22.10.2014. להרחבה על מעורבותה של האקדמיה הישראלית במדיניות הכיבוש, לרבות מעורבות בפיתוח צבאי ואמצעי מלחמה, ראו: ענת מטר "אקדמיה ישראלית" 50 מושגים, עדויות וייצוגים של הכיבוש (ישי מנוחין עורך, 2017).
- 20 בהקשר זה, ראו משה כהן-אליה "על היסוד הנפשי שבבסיס איסור ההפליה בפסיקת בית-המשפט העליון: כוונה? תוצאה? אדישות?" *משפט וממשל* יז 147 (2016).
- 21 על פי ריאיון עם עו"ד נסרין אעלימי-קבהה, מנהלת פרויקט קידום הסטודנטים הערבים בפקולטה למשפטים (27.11.2017). אעלימי-קבהה ניהלה את הפרויקט בין השנים 2011-2017. לדבריה, הפער בין הישגי הסטודנטים הערבים להישגי הסטודנטים היהודים בשנה הראשונה ללימודיהם הוא פער שמוערך בכ-10 נקודות בממוצע.
- 22 מעיון ברשימות מצטייני הדיקאן של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב בעשור האחרון, נמצא כי קיים אך ורק מקרה בודד בשנת הלימודים 2013-2014, שבו זכה סטודנט ערבי בהצטיינות דיקאן.
- 23 בולט במיוחד היעדרם של סטודנטים ערבים ממערכות כתב העת "עיוני משפט" שהוא כתב העת הוותיק ביותר בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ואחד מכתבי העת המובילים על פי הדירוגים הקיימים (ראו רונן פרי "דירוג כתבי עת משפטיים עבריים – יסודות עיוניים ומחקר אמפירי ראשוני" *דין ודברים* א 401 (2005)). מעיון ברשימת חברי המערכת שהשתתפו בכתב העת "עיוני משפט" מאז היווסדו בשנת 1970 לא ניתן למצוא אף סטודנט ערבי אחד. עם זאת, במהלך כתיבת טקסט זה, התקבלו שלוש סטודנטיות ערביות למערכת כתב העת "עיוני משפט", בשנת הלימודים 2017-2018. בהקשר זה יצוין כי בשל היעדר ייצוג מתמשך, חלק מכתבי העת בארה"ב מנהיגים כיום מדיניות של "העדפה

- Frederick Ramos, Affirmative Action on Law Reviews: מוחלשות. ראו: *An Empirical Study of its Status and Effect*, 22 U. MICH. J. L. REFORM 179 (1989). לחשיבותו והשפעתו של מוסד כתב העת במשפטים בארה"ב ראו: Michael L. Closen & Robert J. Dzielak, *The History and Influence of the Law Review Institution*, 30 AKRON L. REV. 1 (1997).
- 24 אפליית מתמחים ועורכי דין ערבים בשוק העבודה הפרטי בישראל היא תופעה שכיחה שמתבטאת במספרם הזעום של עורכי דין ערבים במשרדים הפרטיים הגדולים. לחוויית סטודנט ערבי המחפש מקום התמחות, ראו מוחמד קדה "סטודנט ערבי למשפטים שמחפש מקום להתמחות? תמשיך לחפש" *שיחה מקומית* 26.12.2016. goo.gl/8Gyyay. במקביל, אף על פי שבמגזר הציבורי מונהגת מדיניות מוצהרת של הערפה מתקנת, אופיו של המגזר הציבורי מגלם במקרים רבים קושי מיוחד עבור הסטודנטים הערבים-פלסטינים.
- 25 להרחבה על היעדר ותתי-ייצוג של קבוצות שונות, וערבים בפרט, בקרב סגלי המרצים בכתי הספר למשפטים באוניברסיטאות ובמכללות, ראו תוצאות מחקר שערך יובל אלכשן ופורסמו לראשונה בעיתון *The Marker*. טלי חרותי-סובר "גברים אשכנזים שלמדו בחו"ל: כך נראים המרצים למשפטים בישראל" *The Marker* 14.12.2017. www.themarker.com/career/1.4703517.
- 26 עם זאת, יש שיסברו כי מדיניות זו עשויה דווקא להוביל לתוצאות הפוכות ולהנציח את ההיררכיות והחסמים הקיימים.
- 27 קנדי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 59-60.
- 28 לביקורת על שיח האזרחות הישראלית וניתוחה כ"אזרחות קולוניאלית", ראו ג'בארין "הנכבה, המשפט והנאמנות", לעיל ה"ש 2.
- 29 לכתיבה העומדת על היבטים שונים של קולוניזציה ודה-קולוניזציה של התודעה, ראו: PAULO FREIRE, *THE PEDAGOGY OF THE OPPRESSED* (1970); ALBERT MEMMI, *THE COLONIZER AND THE COLONIZED*; (1967); FRANZ FANON, *THE WRETCHED ON EARTH* (1965); Nadera גס *Growing from Within: The Decolonisation of the Mind*, in WOMEN AND SHALHOUB-KEVORKIAN, *THE POLITICS OF MILITARY CONFRONTATION* (Nahla Abdo & Ronit Lentin eds.) (2002).
- 30 ראו בכלליות: Thomas G. Kirsch & Roy Dilley, *An Introduction*, in REGIMES OF IGNORANCE: ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVES ON THE PRODUCTION AND REPRODUCTION OF NON-KNOWLEDGE (Roy Dilley & Thomas G. Kirsch eds.) (2017).
- 31 כך, למשל, ניתן לראות בהתארגנותם של חלק ניכר מהסטודנטים הערבים במסגרת "אל-מונתדא – פורום הסטודנטים הערבים למשפטים" באוניברסיטת תל-אביב כפיתוח מרחב סטודנטיאלי ערבי עצמאי ואת הפעילויות בו כניסיון לפנות למקורות ידע חלופיים ולהתמודד עם הקונפליקטים שהנינוך המשפטי מציב. בהקשר זה, יצוין כי בהחלטה מיום 3.1.2018, ביטלה מועצת הסטודנטים למשפטים באוניברסיטת תל-אביב את תפקיד "נציג הסטודנטים הערבים" שמונה על ידה בשנים האחרונות, והכירה חלף זאת בפורום הסטודנטים הערבים כגוף הרשמי המייצג את האינטרסים של הסטודנטים הערבים בפקולטה. ראו "פרוטוקול מועצת הסטודנטים למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב" מועצת הסטודנטים למשפטים – אוניברסיטת תל-אביב (3.1.2018). goo.gl/AhVwjN.

